

АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦЯ АПЯКУНСКАГА ПРАВА Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

В. Д. Каспяровіч

Навуковы кіраўнік: В. М. Лянцэвіч, дацэнт кафедры тэорыі і гісторыі права, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Развіццё інстытута апекі стала неад’емнай часткай сацыяльнага і юрыдычнага ладу ў феадальнай дзяржаве Вялікае Княства Літоўскае (далей – ВКЛ). Найважнейшай крыніцай апякунскага права стала ўсім нам вядомае рымскае прыватнае права. У рамках інстытута апекі найбольш пільнай увагі з пункту гледжання ўтрымання ў ім рымска-прававых элементаў заслугоўваюць такія праблемы, як характар апекі над непаўналетнімі, крыніцы апекі, выключэнне з-пад апекі, патрабаванні да апекуноў, спосаб ажыццяўлення апекі, разлікі ў сувязі з ажыццяўленнем апекі і інш.

Апека – адна з формаў прававой абароны асабістых і маёмасных правоў грамадзян, якія па аб’ектыўных прычынах не могуць самастойна ажыццяўляць і абараняць свае законныя правы і інтарэсы.

Актуальнасць і важнасць даследавання асаблівасцяў развіцця апякунскага права ў ВКЛ заключаецца ў тым, што вывучэнне дадзенай тэмы дапаможа даведацца, дзе і калі былі закладзены асновы апекі і папярэчальства на тэрыторыі княства, у чым канкрэтна заключаецца адрозненне апякунскага права ў ВКЛ ад іншых дзяржаў (на прыкладзе апякунскага права ў Рыме) і што паслужыла асновай развіцця сучаснага інстытута апекі і папярэчальства.

На Русі першую згадку ў летапісе аб апецы варта аднесці да 879 г. Пасля смерці бацькоў апекунамі прызнаваліся бліжэйшыя сваякі, якія займалі месца памерлых. У “Рускай праўдзе” згадваецца невялікая колькасць звестак аб апецы [1, с. 764].

У перыяд ВКЛ інстытут апекі атрымаў сваё заканадаўчае афармленне ў статутах 1529, 1566 і 1588 гг. Згодна са Статутам 1529 г., апекуном маглі прызначаць як сваяка, так і зусім старонняга чалавека. Таксама, нельга не звярнуць увагу на тое, што апецы быў прысвечаны цэлы раздзел у кожным са статутаў, які называўся “Аб апекунах” або “Аб апеках”, што толькі пацвярджае значнасць прыватна-прававога інстытута апекі. Калі прызначаўся апякун, то прымаліся да ўвагі ўзрост, асабістыя якасці, маёмаснае становішча [2, с. 270].

Згодна са Статутам 1566 г., апека ў ВКЛ ўстанаўлівалася над непаўналетнімі асобамі мужчынскага полу ва ўзросце да 18 гадоў, жаночага да 15 гадоў у выпадку смерці іх бацькоў (раздз. 6, арт. 1) [3, с. 142]. Адна з галоўных мэт апекі – ахова пакінутай без належнага нагляду маёмасці. Пазней, у Статуце 1588 г., для дзяўчат быў пазначаны іншы ўзрост – да 13 гадоў (раздз. 6, арт. 1) [4, с. 224–225], таму што яны маглі ў гэтым узросце ўзяць шлюб і тым самым апынуцца пад апекай свайго мужа.

У Старажытным Рыме апека ўсталёўвалася толькі над падлеткамі, якія не дасягнулі ўзросту 12-ці гадоў для дзяўчынак і 14-ці гадоў для хлопчыкаў, калі яны не знаходзіліся пад уладай домаўладальніка, а таксама над жанчынамі, якія не знаходзіліся пад уладай бацькі ці мужа (D. 26.5.13; D. 26.10.7) [5]. Узроставы парог таксама вызначаўся шлюбным паўналеццем.

Такім чынам, можна заўважыць адрозненні ва ўсталяванні ўзросту апекі над дзецьмі ў Рыме і ВКЛ. У Літоўскіх статутах ён змяняўся, аднак усё роўна заставаўся вышэй, чым у Рыме. Гэта абумоўліваецца тым, што ў Рыме дзяўчаты выходзілі замуж раней, чым у ВКЛ і траплялі ўжо пад апеку свайго мужа.

Як ужо было пазначана, у ВКЛ апекуном маглі прызначыць як сваяка, так і зусім старонняга чалавека. Згодна з трэцім Статутам ВКЛ, апекунамі маглі быць тыя, каго бацька запісаў ў тэстаменце. Калі бацька не ўказаў апекуна, то апякунскія абавязкі павінен быў выконваць старэйшы паўналетні брат. Калі не было брата, тады да апекі заклікаўся дзядзька, альбо іншыя блізкія сваякі “па мячы”. У тым выпадку, калі і іх не аказвалася, дапускалася прыцягненне ў якасці апекуноў жанчын-сваячак “па кудзелі”, аднак толькі тых, якія былі замужам і мелі аселасць (раздз. 6, арт. 3) [4, с. 226]. Калі іх не было, то апекуны прызначаліся з іншых асоб па рашэнні “гаспадара”, ваяводы, альбо земскага суда. Таксама важна адзначыць, што апякун павінен быў быць не вельмі старых гадоў, добра сабой валодаць і домам сваім разважліва і абачліва кіраваць. Апякунамі не маглі быць іншаземцы, а таксама незаможныя сваякі (калі толькі іх не ўказаў у тэстаменце бацька).

У Рыме апекунамі маглі быць толькі мужчыны (рымскія грамадзяне), якія не былі ні пад чыёй уладай і самі не знаходзіліся пад апекай або папячыцельствам. У Дыгестах Юстыніяна паказана, што нямы не можа быць прызначаны апекуном, бо ён не можа здзяйсняць сцвярджэнні. Глухі таксама не можа быць прызначаны апекуном. Бо для апекуна важна ўмець не толькі гаварыць, але і слухаць (D. 26.1.1.3) [5]. Апекуном або папячыцелем не маглі быць таксама рабы, асобы ніжэйшага, чым апякуемы, саслоўнага становішча, жанчыны, іншаземцы, непаўналетнія, вар’яты. У пазнейшы час дапускалася, што ў адносінах да непаўналетніх можа быць усталявана апека маці або бабкі з боку бацькі.

Такім чынам, другая асаблівасць апякунскага права ВКЛ заключаецца ў тым, што апекунамі ў ВКЛ маглі быць прызначаны і жанчыны, у той час як у Рыме гэта было немагчыма, паколькі «гэта абавязак мужчыны, [хіба што яны (жанчыны) асабліва прасілі прынцэпса даць ім апякунства над іх дзецьмі]». (D. 26.1.18) [5].

Адметнай асаблівасцю апякунскага права ў ВКЛ было таксама тое, што апякун выконваў свае абавязкі не безкаштоўна. За сваю працу ён атрымліваў узнагароду. У Статуце 1588 г. ўсталёўваўся пэўны памер, а вось Статуты 1529 і 1566 гг. не вызначалі дакладнай велічыні ўзнагароды [2, с. 271].

Аднак, акрамя адрозненняў у развіцці гэтага інстытута ў ВКЛ і ў рымскім прыватным праве, ёсць і падабенствы, якія датычацца маёмасці.

Узяўшы за прыклад Статут 1588 года, можна дастаткова падрабязна вызначыць абавязкі апекуна па вяртанні маёмасці выхаванца і разліках у сувязі з ажыццяўленнем апекі над ім. Ён абавязвае апекуна да вяртання ўсіх рухомасцей і нерухомасцей, а таксама ўсіх даходаў з перададзенай маёмасці, якія апякун атрымаў за час ажыццяўлення апекі. Маёмасць выхаванца павінна была быць вернутая яму непашкоджанай і не пагоршанай, што вызначалася паводле праведзенай загадка інвентарызацыі. Адпаведныя разлікі апякун прад'яўляў суду. Пазіцыя літоўскага права ў пытанні, якое абмяркоўваецца, падобная з пазіцыяй рымскага права. Аб тым, што ў абавязкі апекуна таксама ўваходзіць прад'яўленне рахункаў за перыяд апекі, гавораць і рымскія крыніцы.

Згодна з літоўскім правам, калі апякун не выконваў належна абавязак, аб якім ідзе гаворка, гэта значыць не захаваў маёмасць у першапачатковым стане, або не перадаў яе выхаванцу ў поўным аб'ёме, або не зрабіў неабходнага разліку, ён мог быць прыцягнуты да маёмаснай адказнасці. Гэта з'яўлялася вынікам праводзімага Статутам прынцыпу, згодна з якім недапушчальная страта апекуном чаго-небудзь з маёмасці выхаванца якім-небудзь чынам – ні з прычыны продажу або залогу, ні ў выніку ўласнай нядбайнасці. У адваротным выпадку выхаванец меў права патрабаваць ад апекуна кампенсацыі прычыненай яму шкоды за кошт прыналежаных апекуну нерухомасцяў ці рухомасцяў, ці ж – у выпадку іх адсутнасці – патрабаваць асабістага пакарання апекуна.

Тут мы падыходзім да пытання, якое, як можна меркаваць, таксама з'яўляецца падобным момантам у літоўскай сістэме і рымскім праве. Звернемся да наступнага палажэння Статута 1588 года (з раздз. 6 арт. 5) [4, с. 228]:

Ключавое значэнне мае апошняе прапанова цытаванага фрагмента. З яго вынікае, што ў выпадку, калі апякун не правёў інвентарызацыі і страціў штосьці з маёмасці выхаванца, а потым памёр, выхаванец можа патрабаваць належную яму кампенсацыю за кошт маёмасці, якая засталася пасля апекуна, то бок пакінутага яго спадчыннікам. Такое ж становішча было вядома і рымскаму праву. Яго можна знайсці ў Дыгестах. Так, Ульпіян у каментарых да эдыкту кажа, што спадчыннік не можа замясціць спадчынадаўца ў адносінах апекі або ў адносінах, звязаных з удзелам апошняга ў грамадстве, але, з іншага боку, ён прымае на сябе магчымыя даўгі памерлага, якія ўзніклі ў сувязі з яго ўдзелам у названых адносінах. Магчымасць кампенсацыі ўроні, у прычыненні якога вінаваты апякун, за кошт маёмасці яго спадкаемцаў, пацвярджаецца і Кодэксам Юстыніяна, дзе гаворыцца “*Tutelae actio tam heredibus quam etiam contra successores competit*” (С. 5, 51, 12), што ў перакладзе з лацінскага азначае дзеянне іску, які прымяняецца як да спадчыннікаў, так і супраць правапераемнікаў [6, с. 70–71].

Праведзенае параўнанне палажэнняў рымскіх і літоўскіх крыніц паказвае, што яны ў прынцыпе падобным чынам рэгулююць адносіны па

разліках у сувязі з ажыццяўленнем апекі і аналагічна вызначаюць адказнасць спадчыннікаў апекуна.

Вывучыць падрабязна тэму апякунскага права ў ВКЛ можна па Статутах, аднак ці ўсё так адбывалася на самой справе? Разгледзім апякунства датычна апякуемых дзяўчат, бо тут можна заўважыць шэраг асаблівасцяў. Згодна са Статутам жанчына, незалежна ад свайго ўзросту і сямейнага статусу, павінна была мець апекуна. У гэтай ролі мог выступаць бацька, муж ці хто-небудзь з найбліжэйшых сваякоў-мужчын. Асноўным абавязкам апекуна былі прадстаўленне і абарона інтарэсаў шляхціцкі, а таксама распараджэнне яе маёмасцю. Аднак шматлікія крыніцы – судовыя позы, акты запісаў маёмасці, тэстаменты і г. д. – паказваюць, што ў рэальнасці нібыта бяспраўныя, а таму маўклівыя жанчыны не толькі самастойна вырашалі праблемы, якія ўзнікаюць, але і часта ўступалі ў жорсткую барацьбу з уласнымі апекунамі.

Юрыдычна апякун атрымліваў права на валоданне маёнткам (ці якой-небудзь іншай уласнасцю) сваёй падапечнай і браў на сябе адказнасць за яе будучы лёс. Як правіла, падапечная пераязджала ў хату свайго апекуна і жыла ў яго сям’і аж да замужжа. Апякун мог карыстацца, але не мог свабодна распараджацца даручанай яму маёмасцю. Рэдакцыя Статута 1566 г. пакідае за апекуном права выкарыстоўваць даходы з маёнтка падапечнай і агаворвае розныя выпадкі такога выкарыстання. Так, калі апякун “узьяў” спустошаны маёнтак і ўклаў у яго ўласныя сродкі, то ён мог атрымліваць даходы з гэтага маёнтка аж да замужжа падапечнай. Калі ж маёнтак быў прыбытковым і раней, а апякун карыстаўся прыбыткамі з яго, то ён павінен быў або забяспечыць сваёй падапечнай роўны па кошце пасаг, або пакрыць ёй гэты прыбытак пасля замужжа. Згодна з трыма статутамі, ў выпадку крайняй неабходнасці (пагроза ўласнага спусташэння) апякун мог прадаць або закласці маёмасць падапечнай, але зноў-такі пасля вярнуць суму, роўную яго кошту. Няцяжка здагадацца, што такім чынам інстытут апекі часта станаўўся вельмі зручным механізмам для рашэння матэрыяльных праблем або атрымання іншых выгод самога апекуна. Нядзіўна, што часта за права апякунства паміж рознымі прадстаўнікамі роду разгортвалася сапраўдная, поўная драматычных падзей барацьба.

Практыка, калі паміраючы шляхціц “завяшчаў” жонку/дачку/сястру, якая застаецца ў адзіноце, каму-небудзь са сваіх сваякоў ці, калі такіх не было, сябру ці суседу, была шырока распаўсюджана. Імя апекуна прапісвалася ў тэжстаменце ў адпаведным раздзеле, пасля чаго суд выдаваў грамату, якая пацвярджала апякунства. Часам сама дзяўчына павінна была “прызнаць” апекуна. Часта пункты аб апецы сваякі ўпісвалі ў тэстаменты ўжо пасля смерці бацькі. Падробку ў гэтым выпадку даволі цяжка было выявіць, але часам незадаволеныя зыходам сваякі ўсё ж спрабавалі аспрэчыць сапраўднасць тэстаментаў.

Незамужнія дзяўчаты часта звярталіся да ўладаў з заявамі супраць тых ці іншых дзеянняў апекуноў. Як правіла, скаргі дзяўчат на апекуноў былі

выкліканья тым, што тыя забаранялі ім выходзіць замуж, імкнучыся як мага даўжэй захаваць свой статус. Зразумела, у падобныя няпростыя сітуацыі траплялі толькі заможныя маладыя шляхціцкі, якія атрымалі добрую спадчыну. Апякунства над беднымі дзяўчатамі часам становілася цяжкім клопатам, бо змест і забеспячэнне яе пасагам клалася на плечы апекуна. У гэтым выпадку дзяўчыну, наадварот, імкнуліся хутчэй выдаць замуж, каб скараціць уласныя выдаткі.

Вядомыя таксама сітуацыі, калі апякун, калі толькі ён не з'яўляўся блізкім сваяком, сам хацеў ажаніцца ці нават браў шлюб з уласнай падапечнай. Разважанне на тэму, ці ляжала ў аснове гэтага жадання імкненне матэрыяльнай нажывы, ці ж сапраўднае пачуццё, – занятак няўдзячны. Варта толькі заўважыць, што законам падобная “махінацыя” не забаранялася [7, с. 5–8].

У рымскім праве таксама сустракаліся выпадкі злоўжывання апекуном сваімі паўнамоцтвамі. У Дыгестах тытул X кнігі 26 утрымліваў інфармацыю аб апекунах і папячыцелях, якія не выклікаюць даверу [5].

Існуе шэраг прычын, па якіх асоба магла было быць адхілена ад апекі над іншымі. Згодна з Дыгестамі, “...дазваляецца аб’яўляць асобу не выклікаючай даверу з прычыны падману (па прычыне злога намеру), дапушчанага пры вядзенні апякунства, напрыклад калі ён марнатраўна вёў апеку і дзейнічаў пад уплывам нізкіх памкненняў, або з небяспекай для падапечнага, або захапіў, дзейнічаючы ў якасці апекуна, якія-небудзь рэчы падапечнага... § 18. Асоба, ліквідаваная з прычыны сваёй ленасці або неспрактыкаванасці, бяздзейнасці, прастадушнасці або глупства, знаходзіцца ў такім становішчы, што яно адыходзіць ад апякунства або папячыцельства, захоўваючы недатыкальным свой гонар...” (D. 26.10.3.5) [5].

Такім чынам, можна з дакладнасцю сказаць, што інстытут апекі, які канчаткова аформіўся ў праве ВКЛ да сярэдзіны XVI ст., не заўсёды быў проста “фармальнасцю”. Развіццё апякунскага права ў ВКЛ сапраўды мела шэраг адметных асаблівасцей. І не заўсёды іх можна было выявіць у афіцыйных дакументах таго часу. Параўноўваючы Статуты ВКЛ з Дыгестамі і Кодэксам Юстыніяна, можна зрабіць выснову, па якіх менавіта крытэрыях адрознівалася апякунскае права ў ВКЛ ад іншых: узрост, які падлягае апецы; хто мог быць апекуном і каму катэгарычна забаранялася ім быць; абавязкі апекуна па вяртанні маёмасці выхаванца і разліках у сувязі з ажыццяўленнем апекі над ім; а таксама асаблівасці апякунства датычна дзяўчат. Усе гэтыя пазіцыі з’яўляюцца асаблівасцямі развіцця апякунскага права ў ВКЛ. І гэтыя асаблівасці аказалі немалы ўплыў на далейшую эвалюцыю інстытута апекі ў сучасных прававых сістэмах. Тым самым вывучэнне і разуменне гэтых асаблівасцяў вельмі дапамагае лепш разумець развіццё і значнасць апякунскага права ў сучасным грамадстве.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Янушкевіч, К. Гісторыя станаўлення і развіццё інстытута апекі і папячыцельства / К. Янушкевіч // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Навука. Адукацыя. Культура”: 32-я гадавіна Камрацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Камрат, 2023 г. / Камрац. дзярж. ун-т.; рэдкал. : Сулак С. К. [і інш.]. – Камрат, 2023. – С. 763–766.
2. Чачкова, С. П. Інстытут апекі і папячыцельства ў Вялікім княстве Літоўскім / С. П. Чачкова // Матэрыялы навук.-метада. канф. выкладчыкаў і супрацоўнікаў па выніках навукова-даследчай работы ў 2006 г., Магілёў, 7–8 лютага 2007 г. / МДУ імя А. Куляшова ; пад рэд. А. У. Іванова. – Магілёў, 2007. – С. 270–271.
3. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. / Т. І. Доўнар; У. М. Сатолін; Я. А. Юхо; рэдкалег. Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : Тэсей, 2003. – 352 с.
4. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. : Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі, 1989. – 578 с.
5. Дигесты [Электронны ресурс]. – Режим доступа : https://rimpravo.ru/26-kniga-digest-iustiniana#google_vignette. – Дата доступа : 24.02.2024.
6. Гадэк, С. Адказнасць спадчыннікаў апекуна ў рымскім праве і ў III Літоўскім Статуце 1588 г. / С. Гадэк // Зборнік прац юрыдычнага факультэта ў Нові-Садзе, том I / Варшаўскі ўніверсітэт кардынала Стэфана Вышынскага, Варшава, 2004 г. – С. 67–71.
7. Пилипенко, Т. И. Опекa и ограничение имущественных прав шляхтянок в Великом Княжестве Литовском в середине XVI в / Т. И. Пилипенко // Вестник Санкт-Петербургского университета, Сер. 2, Вып. 4, Отечественная история. – 2015. – С. 4–10.